

MATERIALS OF THE SEMINAR
“HERITAGE OF ABDURAHMAN JAMI”

Prof. G.N Khaki
Director of the Centre of Central Asian Studies
University of Kashmir

Significance of Abd-ur-Rahman Jami’s Sufi-Poetic Discourse
in the Literary Legacy of Medieval Persia

The history of Medieval Persia is full of secrets and mysteries. Legends, poems and anecdotes profoundly supplement rich archaeological findings and historical documents. During its long march of literary developments, the region produced scholars of eminence in almost all branches of knowledge and learning which left indelible mark on the history, culture, traditions and character of Persian society. The region continuously maintained itself over the famous saying of Ibn Khaldun (*undoubtedly non-Arabs have been the torchbearers of knowledge and learning.*) March of scholars in far off lands, dissemination of knowledge and learning, establishment of *madrasas* and *maktabas*, the process of migration, encouraging interconnectedness at doctrinal and practical levels are some of the salient attributes of Medieval Islamic heritage which inter alia greatly benefited the Persian civilization. This historical process of cultural interaction and assimilation gave birth to a significant development of acculturation and enculturation for, Islam exposed this region to the global process of literary and cultural growth and threw its corridors open for diverse socio-cultural activities. The civilizational and cultural profile that emerged as a result of these developments could not confine itself to Persia alone but influenced and engaged the surrounding regions of Central Asia and India as well. Consequently contributions made by Central Asian, Iranian, and Indian Scholars to the enrichment of Asian culture and civilization reached its zenith. Persia thus emerged as a grand civilization owing to the innumerable developments in the literary landscape of the region. Since Persia has been both an imbiber of new influences and a vector of the most novel trends, it is rightly pointed out that out of the several strands which provided the warp and woof of Muslim civilization in Central Asia; the most dominant was the influence of

Persia. Medieval Persia forged its identity through the cultures which have enriched them. Their sense of worth and personal dignity lies in the recognition of their celebrated scholars viz-a-viz their special contribution, they have made to weaving the rich tapestry of the world's civilizations. The contribution of Persian litterateurs to language and literature as such played a prominent role in shaping the cultural diversity of Iran and made a significant and everlasting contribution to its originality. Having remained as a glittering star among the litterateurs of their times, Persian poets imbibed and incorporated the universalistic features of poetry in their compositions. Consequently this part of the globe became the torchbearer of the dissemination of knowledge, religious philosophy, world view and value system. The prominent literary figures like Rudaki, Firdausi, Hafiz, Nizami, Rumi, Sa'di and Jami became the torchbearers of sufistic perspectives and literary ethos, the manifestation of which is found in their celebrated works.

In the backdrop of these introductory remarks present paper would be an attempt to; i) identify the role of Islam in the promotion of scientific ethos of Medieval Persia, ii) unfold the literary legacy of the region to identify the place and status of Mawlana Jami, iii) sketch the position and poetic vision of Jami and refer to the similarities' that exist between him and celebrated scholars of the world and iv) explore the contribution of Jami in the Sufi-Poetic discourse of the region.

**Prof. Naseem Ahmad Shah
Institute of Islamic Studies,
University of Kashmir**

**An Annotated Bibliography of the Manuscripts of
MaulanaAbdur-Rehman Jami's Works Available in the
Research Library of Kashmir in India.**

MullaNurud'd-Din 'Abdu'r Rahman Jami, who was born at the little town of Jam in Khurasan on Shaban 23, 817 (November 7, 1414), and died at Herat on Muharram 18, 898 (November 9, 1492), was one of the most remarkable geniuses whom Central Asia ever produced, for he was at once a great poet, a great scholar, and a great mystic. He was held in the highest honor by his contemporaries, not only by his fellow-countrymen, but, even by the ottoman

Sultan, who vainly endeavored to induce him to visit his court. More pleasing, was his refusal to flatter or humble himself before the rich and powerful, a rare virtue amongst the poets of that day.

Besides his poetry, which, apart from minor productions, consisted of three *Diwans* of lyrical poetry and seven romantic or didactic *Mathnawis*, he wrote on the exegesis of the *Qur'an*, the evidence of the Divine Mission of the Prophet Muhammad, traditions, lives of the Saints, Mysticism, Arabic grammar, Rhyme, Prosody, Music, Acrostics (*Mu'amma*) and other matters. Jami wrote approximately eighty-seven books and letters, some of which have been translated into English. His works range from prose to poetry and from the mundane to the religious. He has also written works of history and science. As well, he often comments on the work of previous and current theologians, philosophers and Sufis. In Herat, his manual of irrigation design included advanced drawings and calculations and is still a key reference for the irrigation department. His poetry has been inspired by the [Ghazals](#) of [Hafiz](#), and his famous and beautiful *Divan* [Haft Awrang \(Seven Thrones\)](#) is, by his own admission, influenced by the works of [Nizami](#). The *Haft Awrang* also known as the long *Mathnawis* are a collection of seven poems. Each poem discusses a different story such as the *Salaman va Absal* that tells the story of a carnal attraction of a prince for his wet-nurse.

Throughout Jami uses allegorical symbolism within the tale to depict the key stages of the Sufi path such as repentance and expose philosophical, religious, or ethical questions. Each of the allegorical symbols has a meaning highlighting knowledge and intellect, particularly of God. This story reflects Jami's idea of the Sufi-king as the ideal medieval Islamic ruler to repent and embark upon the Sufi path to realize his rank as God's 'true' vicegerent and become closer to God. As well, Jami is known for his three collections of lyric poems that range from his youth towards the end of his life called the *Fatihah al-shabab* (The Beginning of Youth), *Wasitat al-'ikd* (The Central Pearl in the Necklace), and *Khatimat al-hayat* (The Conclusion of Life). Throughout Jami's work references to Sufism and the Sufi emerge as being key topics.

One of his most profound ideas was the mystical and philosophical explanations of the nature of divine mercy, which was a result of his commentary to other works. Jami is also known for his poetry influencing and being included with Persian paintings that depict Persian history through manuscript paintings. Most of his own literature included illustrations that were not yet common for literature. The deep poetry Jami provides is usually

accompanied with enriched paintings reflecting the complexity of Jami's work and Persian culture.

In view of Jami's popularity on the universal level his works were written, copied and read in all regions of the civilized world and as a result the Manuscripts of his works are found everywhere in the world. One such repository is the Research Library of Kashmir in India that houses as many as seventy seven (77) Manuscripts of different works of Maulana Jami such as *Amale- Muamma*, *Aqaid-i Islam*, *Baharistane Jami*, *Diwan-i Jami*, *Durrat-u Taj*, *Intikhab-i Yusuf wa Zulekha*, *Kulliyat-I Jami*, *Laila Majnun*, *Lawaeh*, *Nuzhat-ulArwah*, *Najat-ulMuslimin*, *Majmoa Rasail-i Rafidiyyah*, *Aqaid Nama wa Silsilat-ulZahab*, *Mukhtasar*, *Nafahat-ulUns*, *Naqd-un Nasus*, *Qissa-I Salaman wa Absal*, *Ruqaat-e Jami*, *Shwahid-un Nabuwwah Subhat-al Abrar*, *Tuhfat-ulAbrar* and *Wastat-ulliqd*. Each of these Manuscripts has more than one copy.

In the proposed paper, we will make an attempt to present an annotated bibliography of the above mentioned Manuscripts of Jami's works existing in the libraries of Kashmir in India. The manuscripts will be displayed through a power point presentation and those which are digitized will also be highlighted. By producing such scientific thesis we will be able to access and ascertain the place of Jami in the literary annals of the world and his impact on the literary discourse across the globe.

Dr. Qasemi Sharif Husain

**“The relation of Abdurahman Jami's legacy
with Amir Khosroy Dehlavi”**

علاقمندی مولانا جامی با آثار امیر خسرو دهلوی
پروفیسور شریف حسین قاسمی ، دہلی ، ہند

مولانا عبدالرحمن جامی (ولادت: 1414/817؛ وفات: 1492/898) عارف و شاعر نامدار و آخرین نماینده بزرگ ادبیات کلاسیکی فارسی علاقہ خاصی با شعر امیر خسرو (م 1325/725) داشته است. حضرت جامی سرپرست روحانی فرمانروایان دورہ آخر تیموری و مخصوصاً سلطان حسین میرزا (م 911 هـ) این منصور این بایقرا آخرین پادشاہ تیموری کہ در خراسان تا سی و ہشت سال از 1470 م تا 1502 م حکومت کرد، بودہ است. ہرات پایتخت او بود. این خانوادہ شاہی و

وابستگان آن به جامی به عنوان عارف و شاعر چیره دست ارج می‌نهادند و به او احترام می‌گذاشتند. در اثر علاقه جامی یا شخص خسرو و آثارش، می‌توان حدس زد که توجه دربار هرات به خسرو را هم جلب کرد و خود سلطان حسین میرزا، وزیر نامدارش امیر علی شیرنوایی (1000-906 هـ) و تعدادی از شعرای دربار هرات شعر خسرو را مورد مطالعه قرار می‌دادند و در شعر از او پیروی می‌کردند. نقاشان این دربار مثل استاد بهزاد و شاگردانش آثار خسرو را مصور ساخته اند.

جامی امیر خسرو را در نفحات الانس چنین معرفی می‌کند و اهمیت شعرش را ایضاً می‌نماید:

روزی خسرو صحبت خضر را دریافت و التماس نمود که آب دهن مبارک خود در دهان وی کند. خضر علی نبینا و علیه السلام گفت: این دولت نصیب سعدی شد. امیر خسرو با خاطر شکسته به خدمت شیخ الاسلام شیخ نظام الدین آمد و صورت حال باز نمود. شیخ آب دهن خود در دهان وی انداخت و این رباعی انشاد فرمود:

خسرو که به نظم و نثر مثلش کم خاست   ملکی است ملک سخن آن خسرو راست

این خسرو ماست ناصر خسرو نیست   زیـــــرا که خدای ناصر خسرو ماست

ببرکت آن اعجوبة شعرای اولین و آخرین شده و از بی نظیران عالم گشت و در علم موسیقی بی مثل بود.

از این ترجمه خسرو در نفحات الانس پی می‌بریم که جامی بر این باور بود که خسرو در فعالیت‌های ادبی با توجه و سرپرستی دائمی مرشد خود خواجه نظام الدین اولیا برخوردار بوده است و بنابراین این از عجائب روزگار است.

حاکمان تیموری به شخصیت و آثار امیرخسرو علاقه خاصی را نشان داده اند. بایسنغر (837-802 هـ) این شاهرخ میرزا و برادر الغ بیگ شهزاده تیموری ذوق ادبی و هنری داشت و آثار و اشعار فارسی را به دقت مطالعه می‌کرد. مجلس او مجمع شعراء، مورخان، خوشنویسان و نقاشان بود. خود او در خط استاد بود. وی تلاش‌های زیادی برای جمع آوری شعر خسرو انجام داد و یکصد و بیست هزار بیت خسرو را گرد آورده که دو هزار بیت از غزلیات او را جایی دیگر یافتند که در این دیوان او نبود. بنابراین بایسنغر پی برد که جمع آوری اشعار خسرو امری «متعذر الحصول» و آرزویی «متعسر الوصول» است. بنابراین جمع آوری شعر خسرو را ترک گفت.

بایسنغر درباره آثار خسرو با صاحبان نظر عصر خود تبادل نظر می‌کرد. او خمسه امیر خسرو را بر خمسه نظانی گنجوی ترجیح می‌داد. ولی برادرش الغ بیگ این نظر او را نمی‌پذیرفت و خمسه نظامی را فوقیت می‌داد. مابین این دو شهزاده تیموری در این مورد بحث و مباحثه صورت گرفت. پس از نقل این پیش‌آمد، درباره اختلاف نظر دو شاهزاده نامبرده، دولت شاه سمرقندی خلاصه می‌کند: اگر آن عصبیت در این روزگار بودی، خاطر نقاد جوهریان بازار فضل این روزگار که عمرشان به خلود پیوسته، به او (بایسنغر) راه ترجیح نمودندی و رفع اشتباه کردند¹.

به علاوه، این دربار هرات بود که در آنجا شخص خسرو و آثار او مورد مطالعه و ارزیابی انتقادی قرار گرفت و سپس، چنان که باید، از وی تقدیر به عمل آمد. شاه سلطان حسین میرزا (م 911 هـ) از حامیان سخاوتمند علم و فضل و از طرفداران جدی ادبیات و صنایع بود.

خودش شاعری بود صاحب ذوق و با شخصیت و آثار امیر خسرو دهلوی علاقه زیادی نشان داد. در نتیجه این علاقه او به آثار خسرو، شعرای بزرگ دربار او توجه خود را به ارزیابی و پیروی از آثار و هنر شعر خسرو مبذول داشتند.

مولانا جامی به شیوه های مختلف از امیر خسرو یاد می کند و او را سر آمد شعرا تلقی می کرده و پایه سخن او را تا اندازه ای بلند می دید که جواب گویی آنرا بیهوده می انگاشت.²

دید چو جامی بلند پایه خسرو بیهده در معرض جواب در آمد

هم چنین جامی در غزل عاشقانه خود را پیرو خسرو معرفی کرده و بر آن افتخار می کند:

حامی از خسرو همی گیرد طریق سوز و درد طور او نبود خیالات محال انگیختن³

چنان که می دانیم خسرو آثار منظوم خود را از لحاظ تاریخ ترتیب داده است و دوادین به عنوانهای تحفة الصفر، وسط الحیات، غزوة الکمال، بقیه نقیه و نهایت الکمال موسوم ساخته است. مولانا جامی را در پیروی از امیر خسرو دواوین خود را به سه قسمت تدوین نموده است

1_ فاتحة الشباب

2_ واسطة العقد

3_ خاتمة الحیوه

نوایی که خودش حامی بزرگ فن شعر امیر خسرو بود، به جامی پیشنهاد کرده بود که دوادوین خود را در پیروی از امیر خسرو از لحاظ تاریخ جمع آوری کند.⁴

جامی جواب خمسه امیر خسرو گفته است و در منثوی سرایی خود را مقلد حکیم نظامی (م میان 599-603 / 1202 - 1205) و امیر خسرو دهلوی شمرده است. او در مثنویات خمسه نامهای نظامی و خسرو را بارها با احترام برده است. جامی در این مورد گفته است که:

نظامی که استاد این فن ویست ازین بزمگه شمع روشن ویست

ز ویرانه گنجه شد گنج سنج رسانیده گنج گهر را به پنج

چو خسرو به آن پنجه هم پنجه شد وزان بازوی فکرش رنجه شد

من و شرمساری زده گنجشان که این پنج من نیست ده پنجشان

به این حقیقت هم باید اشاره شود که چون سلطان حسین میرزا سرپرست و حامی بزرگ شعر و هنر بوده، هرات به سرپرستی او به شکل مرکز بزرگ فعالیت های ادبی و هنری در آن دوره جلوه کرد.

². جامی، دیوان کامل، به تصحیح هاشم رضی، تهران، 1342 هـ ش، ص 2 - 361.

³. همان.

⁴. خمسة المتحرین، نوایی، ترجمه به فارسی از محمد نخجوانی، نوایی هم در پیروی از امیر خسرو مجموعه های شعر ترکی خود را به عنوان های غرایب الصفر، نوادر الشباب، بدیع الوسط و فواید الکبر خوانده است.

این شهر بزرگ و تاریخی خراسان در آن زمان غالب به یقین بزرگترین و معروف ترین مرکز زبان و ادبیات فارسی بود. خود سلطان حسین میرزا آثار خسرو را مطالعه می کرد و براساس این مطالعه دقیق می گفت که خسرو بنابر نبوغ خود در هنر شعر از بحور و اوزان گوناگون در شعر استفاده کرده است که بعضی از آنها عادی و معروف نیستند. بنابراین او از دانشمندان و آنهایی که با عروض آشنایی داشتند، خواستار شد که اوزان و بحور غزلیات خسرو را در آغاز هر غزل بنویسند.

علاوه بر سلطان حسین میرزا، امیر علی شیرنوایی (1000-906 هـ) وزیر نامدار این پادشاه و حقیقتاً دست راست او در اداره مملکت، و یکی از مریدان حضرت جامی از جمله شخصیت‌های علمی و ادبی دوران خود بود. وی صاحبان ذوق را تربیت کرد و از آنها به طور سخاوتمندانه ای سرپرستی می کرد. وی خود شاعر چیره دستی بود و به هر دو زبان فارسی و زبان مادری اش ترکی چغتایی شعر می سرود. در شعر فارسی «وفایی» و در ترکی «نوایی» تخلص می کرد آثار منظوم و منثور وی به زبان های ترکی و فارسی که به چاپ رسیده اند، ترجمان ذوق و سلیقه عالی ادبی او هستند و هم نشان می دهند که او با روایات حسنه ادبی فارسی و ترکی آشنایی کامل داشت و براساس آن روایات می توانست اندیشمندان شعر بسراید.

در اثر ذوق ادبی خود و به منظور آشنایی بهتر با تاریخ و سنن علمی و ادبی مشرق زمین، نوایی کتابخانه ای بزرگ ترتیب داده بود. نظر به فعالیت های او، این کتابخانه تنها مکانی برای نگهداری کتابها نبود بلکه عملاً دارالفنونی بود که نوایی در آنجا افراد برجسته علمی و ادبی را جمع نموده بود و برای آنها نه تنها وسایل بهتر زندگی را فراهم می کرد بلکه افراد مرتبط با این کتابخانه از تجربیات گسترده و مشاهدات عمیق صاحب کتابخانه نیز استفاده می کردند. کمال الدین بهزاد نقاش معروف که حتی امروز هم برای هنر نقاشی خود در سراسر جهان شناخته می شود، به این وزیر با فرهنگ وابسته بود. براؤن، مورخ معروف ادبیات فارسی درباره بهزاد نظر می دهد که: «وی بدون شک و تردید باید مائیسیناس عصر و کشور خود تلقی شود».

بهزاد آثار خسرو را مورد تقدیر و ستایش قرار می داد و برای آنها تصویرهایی کشید و علتش شاید بیشتر این بود که مربیان او، جامی، سلطان حسین میرزا و نوایی، آثار خسرو را برای خود نمونه قرار داده بودند.

شعر فارسی و ترکی نوایی تأثیر سبک و اندیشه خسرو را نشان می دهد. نوایی در آثار منظوم و منثور خود به فارسی و ترکی، شعر و سبک امیر خسرو را ارزیابی نموده و آنها را ستایش کرده است.

علاوه بر عبدالرحمن جامی، آخرین شاعر بزرگ دوره کلاسیکی ادبیات فارسی و نوایی، شعرای دیگر آن دوره در هرات مثل مولانا هاتقی، بنّایی، قطب الدین امیر حاج جنابدی و غیره نیز خسرو را در شعر نمونه خود قرار دادند و در غزل، قصیده و مثنوی از خسرو پیروی کردند.

آخرین دوره حکومت تیموریان در هرات از لحاظ موفقیت های هنری و ادبی حایز اهمیت خاصی است. در این دوره تعدادی از علما و فضلا و شعرا به سرپرستی سلطان حسین میرزا و نوایی به هرات آمدند. در آن دوران شور و بحثهای ادبی صورت می گرفت و آثار اساتید

گذشته به محک نقد و ارزیابی گذاشته می شد. نوایی درباره شخصیت و شعر امیر خسرو دهلوی نظر می دهد:

«در شعر کسی نظیر او نیست و به حقیقت خسرو شعر است و این خسروی او از نظر کیمیا اثر شیخ نظام الدین اولیاست و چون به صحبت شیخ رسیده ... بعد از این ابواب انواع شعر برو گشاده گشته و ازین است که در همه انواع اشعار قدرت بسیار دارد و در هر نوع شعر مثل قطعه و غزل و قصیده و مثنوی بی نظیر است و جمع اشعار او دلپذیر و جمیع اشعار او مقبول همه طوائف است و چون بحرهای خوش و ردیفهای دلکش که ملایم غزل است، اختیار کرده، حالتی در غزل او هست که در غزل کسی دیگر نیست و در اول نظر تتبع آن آسان می نماید و در آخر ممتنع، از این جهت شعر او را سهل ممتنع می گویند»⁵

همچنین نوایی درباره دانشمندی به نام مولانا عبدالقهار و علاقه اش به شعر خسرو اطلاع می دهد:

«مولانا عبدالقهار دانشمند خوب روزگار بود و در هری در میان دانشمندان سرآمد می نمود، لیکن در هوای کیمیا رنج بی نهایت و زحمت بی غایت کشید و هرگز فایده از آن ندید بلکه ماده سودا بگوش او ریخت. آخر الامر گردید. این مطلع در جواب خسرو ازوست: رشکم آید ز آنچه بر دل ها خدنگ یار کرد تیر او بر غیر خورد و بر دل من کار کرد

سید قطب الدین امیر جاج جنابذی که در غزل «انسی» و در قصاید «امیر حاج» تخلص می کرد، شاعری دیگر از معاصران سلطان حسین میرزا و امیر علی شیر نوایی است که شعر خسرو را نمونه ای برای کار خود قرار داده بود. او باری در پیروی چهل غزل امیر خسرو که امیر علی شیر نوایی انتخاب کرده بود، چهل غزل در یک مجلس گفته موسوم به اربعینه نمود. امیر علی شیر نوایی به خدمت وی آمد و صلة نمایان به او داد.⁶

خسرو قصاید زیادی سروده و چنان گمان می رود که او در این قصاید فقط از پادشاهان و دولتمردان عصر خود مدح و ستایش کرده است. ولی این نظر درستی نیست. در حقیقت تعداد زیادی از قصاید امیر خسرو درباره موضوعاتی مثل موعظت و اندیشه های فلسفی و عرفانی است. در این گونه قصاید می توان اصل شخصیت خسرو را دید و فن و فکر و اندیشه او را دریافت. یکی از قصاید او موسوم به «دریای ابرار»⁷ است که با این مطلع شروع می شود:

کوس شه خالی و بانگ غلغلهش دردسر است هر که قانع شد به خشک و تر، شه بحر و بر است

این قصیده دارای یکصد و شش بیت است و از نظر افکار فیلسوفانه و عرفانی خسرو شاهکار قابل ملاحظه ای است. خسرو این قصیده را در پیروی از قصیده فریدالدین عطار سروده که بیتی از آن بدین قرار است:

⁵. مجالس النفایس: میر علی شیر نوایی، تهران، 1363 هـ ش، ص 356.

⁶. ریاض الشعراء، ص 32.

⁷. استاد خلیل الله خلیلی این قصیده امیر خسرو را در مقاله ای عالمانه ارزیابی نموده است (رک: مجلس امیر خسرو بلخی، گردآورنده فقیر محمد خیرخواه، افغانستان 1354، ص 293)

این قصیده هست از عطار دریای سخن لفظ او همچون صدف، معنی چو درّ و گوهر است باید یادآور شد که تعدادی از شعرای برجسته فارسی، قصیده عطار را که در حقیقت سرچشمه ای برای قصیده خسرو است، نادیده گرفته و قصایدی را در پیروی از قصیده فوق الذکر خسرو سروده اند. بنابر این می توان حدس زد که این شعرا فکر می کردند که قصیده خسرو بر اصل قصیده عطار فوقیت دارد و باید نمونه ای برای قصاید آنها قرار گیرد.

محتوای قصیده نامبرده خسرو نشان می دهد که این شاعر نامدار فارسی زبان هند تا چه اندازه تحت تأثیر تعلیمات مرشد خود خواجه نظام الدین اولیا قرار گرفته بود. خسرو در این قصیده امیری صاحب جاه و جلال نیست که بر آستانه مرشد خود سر تسلیم خم کرده باشد. بر عکس او در این قصیده معلمی است که با عصایی در دست، بر منبری ایستاده و ارزش های اخلاقی و اصول ارتباط دوستانه و برادرانه بین انسانها را تعلیم می دهد و پند و نصیحتی برای زندگی مفید و سازنده ارائه می کند. این قصیده دال بر تسلط فوق العاده زیاد خسرو بر زبان های فارسی و عربی است. به علاوه تشبیهات جالب توجه، اندیشه های نو، بیان مؤثر، استدلال شاعرانه و توجیحات دلنشین، این قصیده خسرو را تأثیری بی نظیر بخشیده و به عنوان شاهکاری جاودانه در آورده است. نوایی در خمسة المتحرین خود که بعد از وفات جامی تألیف گردید، به اطلاع خواننده می رساند که:

«روزی بحث ادبی در حضور جامی ادامه داشت. کسی در این مجلس ادبی به قصیده دریای ابرار خسرو اشاره کرد. من هم از این قصیده فوق العاده ستایش کردم و این قدردانی بی اساس نبود زیرا که چنین گمان می رود که امیر خسرو می گفت که اگر تمام آثار من به مرور زمان نابود شوند و فقط این قصیده باقی می ماند. این قصیده برای تداوم شهرت و پایه بلند من در تاریخ نظم فارسی کفایت می کند».⁸

علتش این است که هر کسی که این قصیده را می خواند، تسلط فوق العاده زیاد خسرو بر شعر فارسی را درک می کند. نوایی سپس می نویسد که این ستایش زیاد از قصیده خسرو در حضور جامی مناسب به نظر نیامد. خود جامی هم به این نظر نوایی در آن وقت عکس العملی نشان نداد. مجلس به هر صورت به پایان رسید. ضمناً سلطان حسین میرزا عازم مرو گردید. نوایی برای دیدن جامی رفت تا اجازه بگیرد که به مرو رود. در این وقت جامی کاغذی را از جیب خود بیرون آورد و به نوایی داد. این قصیده ای بود به عنوان «لجة الاسرار» در جواب «دریای ابرار» امیر خسرو. این قصیده جامی چنین شروع می شود:

کنگر ایوان شه، کز کاخ کیوان برتر است
رخنه دان کش به دیوار حصار دین در است

این قصیده جامی رنگین تر و مستحکم تر از قصیده خسرو است. بعداً نوایی به سفر پرداخت. قرار بود تا هفت منزل مسافرت کند. نوایی می خواست قصیده ای به همین وزن و بحر بسراید. او دوران

⁸. نوایی این نظر خود را در محاکمات اللغتین (ص 3-92) هم تکرار کرده است.

سفر مطلعی گفت و به جامی فرستاد که اگر این مطلع مناسب در آمده، اجازه بدهد که قصیده را کامل کند. جامی اجازه داد و نوایی در پیروی از خسرو قصیده ای ساخت به عنوان «تحفه الافکار» که مطلعش این است:

آتشین لعلی که تاج خسروان را زیور است   اخگری بهر خیال
خام پختن در سر است

دولت شاه سمرقندی می گوید که:

«فن شعر خسرو، نوایی را سخت تحت تاثیر گذاشت و این قصیده امیر خسرو در مجالس مشایخ مورد پسند قرار گرفت».⁹

خسرو دهلوی در قصیده سرایی پیرو انوری، خاقانی، سنائی، عطار و ظهیر فاریابی است. او در بیان معرفت و مواعظ و حکم از سنایی و خاقانی پیروی نموده است. این نوع قصاید خسرو در مضامین پند و موعظت، تصوف و سلوک، فلسفه الهیات و توحید و نعت پیغمبر اسلام (صلی الله علیه وسلم) در تاریخ شعر فارسی اهمیت زیادی دارند.

خسرو قصیده ای دارد به عنوان «جنات النجات» که در آن اموری مثل توحید و عقاید دینی مطرح گردیده است. خسرو در این قصیده از سنائی پیروی کرده است. هم چنین در جواب قصیده مرآة النظر» خاقانی قصیده ای سروده به عنوان «مرآة الصفا» با این مطلع:

دلم طفل است و پیر عشق استاد زبان دانش   سوادالوجه سبق و
مسکنت کنج دبستانش

قصیده خاقانی با این مطلع شروع می شود:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبان دانش   دم تسلیم سر عشر
و سر زانودبستانش

جامی قصیده «جلاء الروح» را با این مطلع:

معلم کیست عشق و کنج خاموشی دبستانش   سبق نادانی و دانا
دلم طفل سبق خوانش

در پیروی از این قصیده خاقانی سرود و در محاکمه هر سه قصیده اعتراف نمود که قصیده او به پایه قصاید خاقانی و خسرو نمی رسد.

نوایی هم این قصیده خسرو را نمونه قرار داده، قصیده ای ساخت با این مطلع:

معلم عشق و پیر عقل دان طفل سبق خوانش   پی تأدیب طفل اینک
فلک شد چرخ گردانش

چنان که گفتیم نوایی خیلی طرفدار امیر خسرو بوده است. او خمسه ای به زبان ترکی سرود که در پیروی از خمسه خسرو است. اسم های پنج مثنوی نوایی بدین قرار اند:

حیره الابرار، فرهاد و شیرین، لیلی و مجنون، سد سکندری و سبعة سیاره.

این خمسه نوایی از لحاظ سبک، طرح و مطالب تا حدی نزدیک به خمسه امیر خسرو است که بعضی منتقدین صاحب نظر چنین فکر می کنند که نوایی خمسه خسرو را به ترکی ترجمه کرده است. باید یادآور شد که نوایی در آخر هر مثنوی خمسه خود از نبوع خسرو در شعر تقدیر نموده و تاثیر پذیری از خسرو را پذیرفته است.

جامی اصطلاحات «دریای شهادت» و «نهنگ لا» و تشبیه نوح را توجیه نموده و بطور کلی به شرح «لا اله الا الله» پرداخته است و می گوید که به جای لفظ «سر» کلمه «هو» باشد و تشبیه کلمه «لا» به «نهنگ» به واسطه ابتلاع یعنی فرو بردن و ناچیز کردن اوست ماسوای حق را سبحانه در نظر ذاکر.

باری مولانا جمالی دهلوی، عارف سلسله سهروردی دوران مسافرت به جهان اسلام پس از 897 / 1492 به هرات رسید تا از محضر جامی هم استفاده کند. جامی معنا و مفهوم بعضی ابیات خسرو را که برایش مفهوم نبودند، از جمالی پرسید. یکی از آنها این بیت بود: که در مثنوی قران السعدین آمده است.

ماه نوب کاصل وی از سال خاست گشت یکی ماه به ده سال راست

این بیت در توصیف کشتی است که با چوب سال ساخته می شود وقتی جامی با این بیت خسرو دوچار شد، در فهمیدن معنی سال و ماه متردد شد و جامی این امور را توضیح داد که سال نام درختی است که در هند پیدا می شود، و ازو کشتی ها سازند» و سپس جامی در تفسیر این بیت رساله ای تصنیف نمود که با این جمله به پایان می رسد:

«چیزی خواسته که به زبان هند مخصوص باشد»

جامی بعضی ابیات دیگر امیر خسرو را هم شرح کرده است رسایل مختصری که شرح ابیات خسرو در بر دارند، حالا به چاپ هم رسیده اند. جامی بیت زیر امیر خسرو را شرح کرده است.

ز دریای شهادت چون نهنگ لا برآرد سر تیمم فرض گردد نوح را در عین طوفانش

مولانا جامی شرح این بیت را بر حسب اشارت خدمت امارت مآبی سیادت انتسابی ...» نوشته است. معلوم نیست که این نفر کیست. جامی در این رساله کوتاه طبق عقاید ابن عربی صحبت از نوح به عنوان نماینده صفات تنزیهی پیش می آورد و می گوید که راه رجوع عبد به عدم اصلی خویش ذکر است که ما سوای را فانی می سازد»

رضی الدین عبدالغفور لاری شاگرد جامی درباره روابط جامی با رجال جهان اسلامی اطلاعات ارزشمندی داده است که:

سلاطین و بزرگان دیگر از هر صوب چون ترکمنسان، هندوستان، .... که از این مهجور و ازین سعادت دور بودند، دایم الاوقات بوسیله نامه ای یا ارسال هدیه و تحفه ای خود را بر خاطر خطیر و ضمیر منیر حضرت ایشان می گذرانیدند.¹⁰

جامی هم از جمله مصنفات خود مناسب هر کس می فرستاد و هر کسی را بقدر حال او به اکرام نامه ای و اعزاز رقمه ای سرافراز می گردانید.

بی مناسب نیست اگر در آخر یاد آور شویم که بنا بر علاقه خاصی با خسرو دهلوی و آثارش، جامی هند را هم دوست می داشت و بر این باور بود که اگر به هند رسید، مورد استقبال پر حرارتی از طرف روح خسرو و دوستش حسن قرار خواهد گرفت:

¹⁰. تلمه حواشی نجات الانس: عبدالغفور لاری، تصحیح و مقابله بشیر هروی، (کابل) انجمن جامی 1343 ه.ش.

وگر به هند رسد، خسرو و حسن گوید که ای غریب جهان
مرحبا تعال تعال¹¹

جامی با بعضی از رجال هند مکاتبات داشته است. ملک التجار
محمود گاوآن که وابسته به دربار بهمنی ها در دکن، هند و وزیر
نظام شاه بهمنی (67-875 هـ) بود به جامی دعوت کرد که به هند
بیاید. نامه های گاوآن بی جامی در مجموعه های نامه هایش ریاض
الانشاء و مناظرالانشاء نقل شده اند. همچنین پاسخهای جامی به
گاوآن در انشای جامی شامل اند ولی جامی نتوانست به هند بیاید
و چنین اظهار معذرت کرد:

جای آن دارم که آرم رو به هندوستان که شد رشک ارض روم
از عکس جمال انورش

بلکه او هندست و من آن بشر عشق آیین که بود عمرها سودای
هند اندر دل غم پرورش

و آتش غم سوخت دل خواهم بیادش در دهم باشد آمیزد بخاک
کوی او خاکسترش

اما بواسطه تراحم علایق و تراکم عوائق که از آن جمله مراقیب
اوقات کهن سالی است شکسته اموال که به حکم الجنة تحت اقدام
الامهات ... این نیت بعمل نرسید و این نیت محصل نگردید ... به
این امید چنانست که حضرت مسبب الاسباب جل شانہ سببی که متضمن
نیل این دولت و متکفل این سعادت باشد، مهیا دارد و سیر
گرداند.

جامی نسخه نفحات الانس را به گاوآن ارسال نمود و نوشت:

مجموعه مسمی به نفحات الانس من الحضرات القدس از مقامات و حالات
درویشان و معارف و مقالات ایشان جمع کرده شده بود، تحفه آن
مجمع مکارم می گردد. امیدواری چنانست که مواظبت بر مطالعه آن
سخنان و تأمل شافی در آن خاصیت دولت مصاحبت ایشان دهد و جمعیت
تمام حاصل آید.

گاوآن هم کتاب الانوار نگارش مولانا عین الدین بیجاپوری را بعد
از تصحیح و تجدید نظر خدمت جامی ارسال نمود و خواهش کرد که
احوال خود را در این کتاب بیشتر نویسد. جامی قصیده ای هم در
مدح گاوآن دارد با این مطلع:

مرحبا ای قاصد ملک معانی مرحبا الصلا کز جان و دل نذر تو
کردم الصلا

جامی به استماع خبر فضایل سید محمد غوث قادری اوچی (م 923 هـ)
شعرهای خود را خدمت این بزرگوار می فرستاد. عرفانی هندی لوایح
جامی را مطالعه می کردند. شیخ امان الله پانی پتی شرح فصلی بر
لوایح نوشته است.¹²

لوایح یکی از مآخذ سفینه الاولیای داراشکوه پسر شاهجهان پادشاه
تیموری هندی است.¹³ حافظ سید محمد علی چشتی خیرآبادی (متولد:
9-1778/1192) کتاب های جامی را تدریس می کرد.¹⁴ شیخ تاج الدین

¹¹. شش سال قبل از وفات خود، جامی قصیده ای موسوم به رشح بال به شرح حال سرود و این
بیت در آنجا گنجانیده است.

¹². اخبارالاخیار: شیخ عبدالله محدث دهلوی، ص 42-242.

¹³. سفینه الاولیا: داراشکوه، ص 149-246.

¹⁴. مناقب حافظیه: غلام محمد هادی علی خان چشتی کشمیری، کانپور، 1888 م، ص 111-178.

سنبهلی خلیفه باقی بالله نقشبندی رشحات عین الحیات کاشفی و نفعات الانس جامی را به عربی ترجمه کرد که باعث معرفی سلسله نقشبندی در مکه، مدینه، نجد، عین، بصره و سوریه شد.¹⁵ در آخر باید خلاصه کرد که حتی فرمانروایان تیموری هندی هم با آثار جامی علاقه داشتند. در مجلسی جهانگیر پادشاه تیموری هند را «دریای معرفت و محبت الهی» به موج آمد. قوالان این بیت سرودند:

ندانم آن گل خندان چه رنگ و بو دارد که مرغ هر چمن گفت و گوی او دارد

از شنیدن این بیت بر جهانگیر رفت دل طاری شد. او سپس پیشنهاد کرد که غزلی از مولانا جامی با این مطلع خوانده شو. یا من بدا جمالک فی کل مابدا بادا هزار جان مقدس ترا فدا

به شنیدن این غزل حرکتی چند بی اختیار از جهانگیر سر زد و او تواجذ کرد.¹⁶

Dr. Ghulam NabiYaqin

Abstract:

افکار و دیدگاههای جامی

یکی از نکات ملامو سدر ز ندگیو افکار جامی تصوف میباشند؛ ویدر ابتداء ستار ادتبر دامان سعدالدین کاشغری گذاشت و بعد از وفات او در سلک مریدانوار ادتمند انعبیدالله احرار در آمد، تا اینکه او نیز وفات نمود؛ و فاشیخ احرار بر جامی تاثیر بیسبزر گذاشت بگونه دانست ایبزر گاز سر نقشبندی می یکجهامیر حلتویرا، از بینر فتنسایه

نویدسرود هاستن فیسی می هایجامی بود هچنانچه که هویدر زمان تحصیلدر هر انشعر نیز می شاعرینیز یکی از ویژگی

در جوانی پیدر شاز جامی بهر اثر فتبا ویدر انشهر ساکن شد و در همان زمان بشاعر یا آغاز کرد

«الشعر اءخاتم» و یچناندر شعر سر آمد شد که هاور القب

اندزیر ابر اینباور اند که بعد از جامی شاعر ییدینبزر گینیامد هاست لقب داده

« کندامادلبا خت شاعر بیبوده، و به تعبیر خودش هر چند جامی کمتر خود را به عنوان شاعر به عوام معرفی می

» در مبدأ فطر تا استعداد شعر در جبلت

او نهاد هو مو جب شد هتا هموار هتعلق خاطر بیبشعر و شاعر یداشت هباشد و در سراسر عمر و در همهاحو المختلف از دور انشور

نشینیو میانسالگی از کار شاعر ییدور نباشد دیدگی جوانی، دور انکسب علم، ایام سیر و سلوک در سفر هادر دور انگوشه

سیر هاعتقادینور الدین عبدالرحمن جامی متکی بر اصول عقاید متکلمینا شاعر هوقهه ایشافعی هبدهو از طریقتصوفو عرفانمنت

¹⁵A history of sufism in India: S.Ather Abbas Rizai, Muslim Ram MonoharlallPablische. N.Delhi 1992, Vol II, P.337.

¹⁶ مجالس جهانگیری: عبدالستار بن قاسم لاهوری، تصحیح عارف نوشاهی و معین نظامی، میراث مکتوب، تهران، ایران 2006، ص 179

جامینصیحتگر بیر دلدوستانر اچو ندمصبحبر اییوستانمیداند . سببهمتصوفهنقشبندیهماوراءالنهر وخر اساناست

پندهایاو بهسهگر و هتقسیمیشود

اندرز بهپادشاهان-1

اندرز بهپسر شضیاءالدینیوسف -2

پندهایعامو عالیاو -3

جامیقدر و قیمتانسانر ابهنرو بر تریسیر تمیداند

ویدر بسیار یاز نوشتههایشاهمیتبزر گعلمو دانشرا اچونکلیدمعر فاعر فانیقیدنموده علمراتاجسر هنرها، قفلگشایهمهدر

ها، نظامدهندهالموشرفآدمیمیداندومر دمر ابهپرداختنعلمو دانشهدایتیمیکند

بهنظر جامی، ادبو دانشو هنر بر ایانساناز ضرور یترنیصفتهاستو آموز شآنها بهفرزنداندر جوانیلازماست

جامیکتابرا اچونیار غمگسار و استادبیمتنتستایشنمودهوانرا انیسکنجتنهایبوفرو غصبحداناییدانستهاست

جهانبینیونظر بهدانشاو . او حکمقضا و قدر را تغییر ناپذیر میداند

اید هآلیستیبوده و محدودیتهایصنفی، طبقاتیو عنصر میانگینیز سبببتنگنظر یا ونشدهاند

جامیاهالیعصر شر از یکنظر بهدوگر و هخاصو عامقسمتمیکرد

خواصمردم تحصیلکردهدر روزگار و از سیرتیسازگار بر خوردار نبودهوبلکهپیر از اندیشههایمتناقضومتضادبودهاند

د.

جامیکهدر مثنوی، قصیده، غزل، ترکیب، ترجیع، قطعه، رباعی، مدیحه، مرثیه، منقبتو نعتسر آمدنمانه خودبوده است

از سنتفلسفهستیزیو عقلگریزیدفاعنموده است

باشدهایعرفانیو جهانهایکتابوتالیفاتمی یکیار و جهتمایز اطر یقه نقشبندیهباسایر مسلک

هایزیادی نموده استنی ز باشددر علوممختلفهبالا خصتصوفقلمجامینیز که یکیار رهبر انوسر آمدانقشبندیمی

نویسددر موردتعداد آثار جامیمی "مایلهروی"

الصدور و منسوببیشاز پنجاهعنواناست هایجامیاز کوهو بلندنظمونثر و اصلو مسلمنگارش

ها عبارتنداز نفیسنیز در بیوگرافیجامیهفتادو هفتاثر بر ایجامیذکر میکندکه بعضیاز آن

سلسله الذهب، هفتاورنگ، بهارستان، تاریخصوفیانو تحقیقذهبآنان، اربعین، ارشادیه، فوائدالضیائیه، شرحمفتاحالغیب

... صدر الدینقونیوی، منظومونثورو

Jāmī and the Ninth Century Khorasani Sufism;**Impacts of Naqshbandiya on Jami's Social and Political Thoughts**

Tasawouf or 'wool wearing' and the order of the dervish is characterized as the inner, mystical dimension of Islam and a form of belief and religious lifestyle which sprang to life in the second century AH. The path starts with asceticism, piety and detachment from the world, as a means to purify the heart and soul and purge the evil and material cravings in order to strengthen the ideational foundation of faith which will serve as a prelude to a better understanding of God and appreciation of the world. The third and fourth century witnessed a new phase of development for Sufism in which the spirit of asceticism and mysticism was moderated, and methods and additional content was incorporated. As a result, in addition to putting partial emphasize on some certain ceremonies, namely *chelleneshini* and supernatural miraculous deeds, what mattered most was the privileging of *truth* over *shariah*; a shift which put some Sheikhs of this Order to severe accusations such as apostasy and they were excommunicated for heretic beliefs.

Prior to the Mongol invasion of Iran and the establishment of *Ilkhanid* and *Timurid* dynasties over vast expanses of the Islamic world, *Tasawouf* was pervasively characterized for their social alienation, asceticism, negligence of worldliness and disregard for material affairs; a hermetic lifestyle. From the sixth to eighth centuries, various religious denominations of *Sufi* tendencies emerged within both *Shia* and *Sunni* branches, which had an impact on historical currents of the time. Some distanced themselves from hermetic ideas and asceticism and tried to bring about a nexus of social and religious thought, and tried to lead and mobilize the masses to stand against oppression and corruption in the ruling elite (i.e. *Nurbakhshie*), and some even ventured further and sought to lay the foundations of a government (i.e. *Sarbedaran*). However, the tolerant attitude of the *Mongol* and *Timurid* rulers towards religious affairs in tandem with wretched and despicable social and economic conditions of Iran after the Mongol invasion brought about moderation in Islamic *Tasawouf*, specifically the Iranian branch, and led them in the path of moderation and reform. As a result, the *Sufis*

and *Dervish* found themselves at the center of social and economic cauldron and monasteries and *Khanqahs* were abandoned.

The *Naqshbandi Order* was the focal point of this reformist movement which expanded throughout the eastern plains of Iran and Transoxania to Indian peninsula and even Egypt and Damascus, and was established as the official religion supported by *Timurid* rulers. In fact, *Naqshbandis* set forth the claim to bring about reformation in religion and *Tasawouf* and attempted to cloak the deeds and principles of *Sufism* in a religious veneer and adapt them to *Sharia*, although superficially. However, the point that bears significance is the fact that the presence and thriving of *Sufi* and *mystic* thought throughout Islamic communities of the time, and their being profoundly intertwined with religious teachings and their harmony with *mysticism* and *illuminationist* philosophies which were deep-seated within the Iranian society, set the stage for further engagement of various great literary, wisdom and scholarly figures. As a result, great scholars, poets, writers and artist of various tendencies, and of both *Shia* and *Sunni* branches, developed an interest for the moderate ways of the *Naqshbandi Order* and were inspired by *Sufi* thought to create invaluable works.

Nur ad-Dīn Abdar-Rahmān Jāmī was among these prominent figures. Jāmī was a ninth century Persian poet of transcendental fame who was in sincere admiration of *Naqshbandi Sheikhs* and was honorably received and respected by the *Sultans* and elite of *Timurid* rule. After converting to this Order and proffering a sincere devotion to *Naqshbandi Sheikhs*, namely *Sa'd-alDin Kashgari* and *Khaje Obeid-Ollah Ahrar*, he became a recluse and opted for an ascetic life and endured austerity and hardship. He was so engrossed with their tenets and ways that soon became a leading figure in *Sufi* ways and found himself a place amongst the great *Naqshbandi* figures. Therefore, it would come as no surprise to observe traces of *Naqshbandi Sufism* in Jāmī's moderate inclination in his political and social views. His opus, namely his works in verse and prose such as *Haft Awrang Mathnavi*, *Nafahatal-Uns*, and *Resala-ye Naqdol-Nosus* contain traces of *Naqshbandi* principles and teachings through their pages. Jāmī rose to such legendary fame and spiritual glory in the last twenty five years of his life that not only did the Kings and Sultans of all corners of the Islamic realm send him their regards and invited him to their royal courts, but also *Sultan Hossein Bayqara*, the

powerful *Timurid* ruler and his famous Hand (Minister), *AlishirNavaei*, took pride in their friendship with Jāmī and beseeched his wisdom and counsel.

The questions that remain are: ‘*What were the main drives for Jāmī’s inclination towards the Naqshbandi Order?*’ And ‘*To what extent was Jāmī under the influence of the thoughts and ideas of Sufi Sheikhs and the Naqshbandi Order?*’ To provide answer to these questions, the article hypothesizes that a host of social and geographical factors, personal inclinations and musings, as well as persuasion and motivation on the part of *Naqshbandi Sheikhs* paid dividends in Jāmī’s inclination towards this Order. Thus, Jāmī’s political and social thoughts and views were seriously influenced by the teachings and principles of this Order, the traces of which are quite discernible in his works in verse and prose. The current research employs historical methodology and collects data by means of library techniques and documents. Through perusal and analysis of the texts relevant to *Naqshbandi* teaching and contrasting them with Jāmī’s own writings and other texts on him, the research seeks to find reasons for Jāmī’s accession to this Order and the extent to which he was influenced by it, and also to shed light on the more obscure aspects of Jāmī’s life and his ties to the political reign of the time.